

Далибор ЈОВАНОВСКИ

УДК: 316.344.32-054(4)
323.12(497.7)(091)
Прегледен труд

СПОДЕЛЕНИ ИСТОРИИ, ЛИЧНОСТИ, ТРАДИЦИИ. ЕВРОПСКИ ПРИМЕРИ

Крајка содржина

Целта на овој труд е да се покаже улогата на заедничкото минато во појавата и развојот на некои помали европски нации. На Балканот, кога е во прашање заедничкото минато, се гледа исклучиво низ призма на национализмот. Кога некој говори за заедничка историја, тоа го прави со цел да покаже дека групата во таа историја нема свое минато. Низ светот постојат повеќе примери на споделена историја и таа го прави не претставува проблем, освен во нашиот регион. Истото така, улогата на една личност во минатото на два или повеќе народи е многу честата појава и таа не би требало да претставува основа за недоразбирање и конфликти. Менливоста на единичниот идентитет не е поврзан само со Балканот, туку го има и во некои групи европски држави. Таков е случајот, на пример, со Литванија. Истото така, кога е во прашање улогата на преродбеници и интелектуалци, кои имале група единично пошкело, во појавата и развојот на некои современи европски нации може да забележиме дека постоеле такви примери, како што е, на пример, во Финска и Естонија. За разлика од Балканот, споделениите истории, заедничките личности и интелектуалци кои имале различно единично пошкело во однос на народите каде што дале голем придонес, во некои европски држави тоа не значи негирање на правото на самоопределување и постојење.

Клучни зборови: ЛИЧНОСТ, НАЦИЈА, СЛОВАЧКА, ФИНСКА, ЕСТОНИЈА, НОРВЕШКА

Проблемите кои денес се актуелни на Балканот, посебно кога е во прашање негирањето на македонскиот национален идентитет и правото на сопствена историја, наметнуваат потреба од едно пошироко компаративно истражување на процесите на создавање на некои европски нации или на примери каде што може да забележиме кога некои интелектуалци припаѓаат на повеќе народи. Интересно е да се забележи дека припадноста на еден писател, поет на повеќе народи не мора да доведе до кавга околу прашањето на која култура тој или таа припаѓа, како што е случајот со нашиот регион, каде што негирањето на правото на самоопределување е честа појава. Чешкиот историчар Мирослав Хрох, во своето дело за националната преродба кај помалите европски народи, дава интересни примери за тоа како се појавила идејата за создавање на нациите, но и за учеството на другите во создавањето на идејата за нацијата.

Италија денес е една од најмоќните европски држави на секаков план. Никој не го оспорува италијанскиот идентитет. Во минатото не постоела италијанска нација, таква каква што ја познаваме денес. Таа е резултат на борбата на Италијанците за обединување во една држава во која главен противник им беше, за нив, моќната австриска империја. Како и да е, во 1861 година Италија се обединила и станала модерна европска држава, но постои еден интересен момент од таа борба. Имено, непосредно по обединувањето на земјата, еден од главните идеолози на италијанскиот национализам, кој бил во повој, Масимо Дазељо забележал: „Ја создадовме Италија, сега треба да создадеме Италијанци“ (Хобсбаум, 67). Овие негови зборови, некако, се поклопуваат со мислата на еден од најголемите полски државници – полковникот Пилсудски, кој направил многу за повторното појавување на Полска на светската карта на држави и за зацврстување на нејзината независност. Тој, во една пригода, изјавил: „Државата е таа што прави нација, а не нацијата држава“ (ibidem). На Балканот, разбирањето за нацијата и улогата на државата во креирањето и во нејзиното зацврстување е многу поразлично. Отговареноста со минатото и негирањето на правото на другиот е честа појава. Дали некој денес го негира постоењето на италијанската и на полската нација, на нивната традиција, култура и историја? Не. А забележавме од горните цитати како нивните водечки личности признаваат дека нациите се создаваат со постоењето на државите.

Многу народи во светот имаат личности кои можат да ги споделат помеѓу себе, бидејќи тие биле и се важни за нивната историја, култура и традиција. Интересен е и примерот со Адам Мицкиевич, голем полски поет и патриот. Тој бил роден во денешна Белорусија, пишувал на полски, но пишувал и за Литванија, како дел од поранешниот Полско-литвански комонвелт. Тој во неговото ремек-дело „Пан Тадеуш“ напишал една песна која и ден-денес е позната за секој Полјак и Литванец – „Моја Литванија“. Иако делата ги пишувал на полски, според Го Кошино, тој се сметал за Литванец (Koshino, 119). Исто така, тој може да биде сметан за Белорусин поради местото на раѓање, градот Навахрудак, кој е во денешна Белорусија (Koshino, 120). За разлика од Балканот, Полјациите, Литванците и Белорусите, кои го сметаат за дел од својата култура, не спорат меѓу себе околу прашањето на кој му припаѓа Адам Мицкиевич.

Кога е во прашање припадноста на еден интелектуалец на два или повеќе народи, може да го споменеме и Јан Баршчевски, полски писател роден на територијата на денешна Белорусија. Неговото главно дело „Благородникот Заваланија“, или „Белорусија во фантастичните приказни“, напишано во периодот од 1844 до 1846 година, зафаќа значајно место во белоруската литература од 19 век, но многу ретко е споменувано во полската литература (ibidem). Без никакво сомнение, Баршчевски им припаѓа на двата словенски народа – Полјациите и Белорусите.

Заедничкото живеење во Полско-литванскиот комонвелт со векови довел до една мошне интересна појава, која имала влијание врз перцепцијата на Литванците за самите себеси. Полјациите доминирале на политички и културен план. Од XVI век натаму била забележана брза промена на националната свест меѓу бла-

городниците од литванска во полска, а полскиот јазик и култура станале дел од идентитетот на владејачките слоеви кај Литванците (Хрох, 86). Подолните слоеви на литванското општество и така немале развиена национална свест. Во таа насока, Каволис забележал: „Контрастот помеѓу примитивната селанска литванска култура и полската култура како носител на западната цивилизација беше толку евидентна што многумина се срамеле од нивното литванско потекло, додека полската култура изгледаше единствено вредна за личноста која оди во училиште“ (Merkys, 88). Сепак, со текот на времето нештата се промениле. Пропаѓањето на полската држава и нејзината поделба помеѓу Русија, Прусија и Хабсбуршката монархија имале свое влијание врз Литванија. Најголемиот дел од оваа денешна европска држава ѝ припаднал на Русија, а помалиот на Прусија, подоцна Германија. Литванската култура станала интересна за полските и германските истражувачи. Според Хрох, во периодот помеѓу 1820 и 1860 година биле објавени голем број литвански народни песни (Хрох, 86). Тоа, најверојатно, имало големо влијание врз појавата или, пак, обновувањето на литванскиот идентитет. Првиот знак било дистанцирањето на литванските интелектуалци од полскиот културолошки живот (ibidem). Многумина кои порано се сметале за Полјаци започнале да се изјаснуваат како Литванци. Дobar показател за оваа појава бил еден од најголемите литвански интелектуалци во тој период и еден од основоположниците на литванскиот национализам Винцас Кудирка. Овој литвански интелектуалец додека го посетувал училиштето во Маријамполе, бил целосно полонизиран. Тој се однесувал како вистински Полјак, бегачки дури од своите родители во јавноста, кои се однесувале како обични рурални Литванци (Merkys, 86). Подоцна, според оние кои го проучувале неговиот живот, Кудирка самиот се сметал и за Полјак и за Литванец (ibidem). Меѓутоа, појавата на интересот на Литванците за своето минато и својата посебност не можеле да останат без резултати кај Кудирка, кој самиот се соочувал со сè посилените обиди за русификација на неговата земја. Полската литература која тој ја користел имала влијание врз неговите погледи и сфаќања за Литванија. Тоа придонело за неговата целосна трансформација од полска кон литванска ориентација. Во списанието *Vaivas*, во 1893 година, тој објавил колумна со наслов „Своето на татковината“ во која, меѓу другото, напишал: „Јас порано се декларирав и како Литванец и како Полјак, бидејќи историјата ги обединила Литванците и Полјаците. Така, признавајќи дека сум половина Полјак, мислев дека ќе се ослободам од својата втора половина дека јас сум Литванец“ (Merkys, 89). Тој свртел целосно нов лист кон минатото на својот народ. Според него, улогата на историјата била од најголема важност за обнова на националниот идентитет на Литванците. Тој од Полјак станал Литванец, односно тоа што бил. Дали некој Полјак денес го спори делото на Кудирка, особено неговото право да ја напушти националноста или идентитетот кон кој не припаѓал? Не. Секој може да се врати кон своите корени, без да биде предмет на денешно искривоколчување на фактите и негирање на правото на самоопределување.

Чешко-словачката измешаност се должи на долгогодишното заедничко живеење во иста држава – Хабсбуршката монархија и Чехословачката држава, ја-

зичната, културната и верската сличност. Во Словачка, како помал народ и држава во однос на Чесите, се свесни за проблемот кој би можеле да го имаат околу сподедувањето на заедничките личности или, пак, личностите кои се важни за двата соседни и мошне слични народи. Тоа може да го забележиме во книгата „Историја на словачката литература“ од Петар Петро, кој забележал дека кога словачкиот писател пишувал на латински, никој не би помислил дека тој бил Римјанин, но проблемот се јавувал доколку делата биле напишани на чешки, германски или унгарски (Koshino, 118). Според него, германските, унгарските, еврејските и сите оние автори кои не биле Словаци автоматски биле исклучувани, иако тие можеби живееле во Словачка и пишувале на словачки теми или дури и го користеле словачкиот јазик (ibidem). Според Кошино, било тешко да се распознае кој бил словачки писател, особено во времето кога луѓето имале нејасна претстава за националниот идентитет. Сепак, според Ј. Хучко, словачки историчар, критериумот за патриотското книжевно дејствување бил јазикот, односно дали поединецот пишувал на чешки или на словачки јазик (Хрох, 99). Всушност Хучко, не без основа, го поставил критериумот за јазикот. Според чешкиот историчар и теоретичар на нациите и национализмот на помалите народи Мирослав Хрох, пишувајќи за појавата на словачкото национално движење забележал: „Специфична особеност на словачкиот културен развој бил фактот дека тој развој бил тесно преплетен со чешката земја. Чешкиот бил општоприфатен јазик на лутеранската реформација во Словачка, словачките студенти заминувале во Прага, а во Словачка се носеле книги на чешки“ (Хрох, 98). Затоа, воопшто не треба да нè чуди дека некои личности имале придонес за традицијата и културата на двата соседни блиски народи. Нивното потекло не значи дека тие не биле и не се важни за историјата на двата народа. Па така може да забележиме дека Јан Колар, Словак по потекло, интелектуалец и застапник за словенското единство, сметал дека сите Словени биле дел од една словенска нација, зборувајќи еден словенски јазик, но поделени на племиња кои говореле различни дијалекти (Maxwell, 160). Тој сметал дека Словаците и Чесите припаѓале на едно племе и се спротивставувал на создавање посебен словачки јазик (Maxwell, 161). Колар ги пишувал своите текстови на архаичен чешки јазик и се обидува да го прошири користењето на тој јазик во Словачка (Bakke, 131). Тој денес е мошне значајна личност за словачката култура и историја.

Кога се во прашање Словаците, како дел од големата словенска заедница, може да го споменеме и примерот на една словачка национална песна. Идејата за сесловенска соработка и обединување била многу силна помеѓу многу словенски интелектуалци во текот на 19 век. Денес може да забележиме дека во знамињата на многу словенски земји – Србија, Хрватска, Словенија, Словачка, Чешка, Русија и поранешната југословенска држава доминираат три бои: белата, сината и црвената, односно боите на словенското обединување, боите на панславизмот. Сепак, една песна од триесеттите години на 19 век и денес претставува синоним за словенското обединување. Во 1834 година, чешкиот композитор Самуел Томашик ја создал песната „Еј, Словени“ (Maxwell, 161). Меѓутоа, како што забележал Максвел, оваа песна

не покажувала интерес за чешката посебност, туку говорела за „нашиот словенски јазик“ (ibidem). Иако текстот на оваа песна е чешки, подоцна настанала една нова песна, овој пат на словачки. Во 1861 година, Андреј Радлински ја напишал песната „Еј, Словацки“, правејќи минимум промени во однос на текстот на Томашик (Maxwell, 162). Оваа песна станала и химна на словачката држава во периодот од 1939 до 1945 година. Треба да се забележи дека оваа држава беше сателит на Тројниот пакт, односно сојузник на Хитлерова Германија. Истата песна, со истиот текст, беше и химна на поранешната југословенска федерација.

Норвешкиот случај, исто така, е интересен за нашата тема. Во средниот век Норвешка била независен политички субјект, но по персоналната унија со Данска, а подоцна и со Шведска, таа станува подреден субјект, особено во однос на Данска. Па така, во ерата на реформацијата, данската доминација во политиката била комбинирани и со доминација на културен план (Хрох, 33). Норвешкиот јазик речиси изумрел како книжевен јазик и бил целосно заменет со данскиот, кој исто така станал јазик на образованите луѓе и на владејачката класа (ibidem). Оваа констатација на Хрох многу потсетува на сличните состојби на Балканот, каде што јазикот на образованите луѓе бил грчкиот, без разлика што многумина од нив не биле Грци по потекло. Во првата половина на 19 век, во Норвешка, која била во персонална унија со Шведска, еден националистички деец – Хенрик Вергеланд сакал да создаде еден норвешки јазик, кој би го оддалечил веќе данизираниот норвешки јазик и успеал да создаде јазик кој денес е познат како нинорск (Хобсбаум, 81). Тој сметал дека Норвежаните морале да се разликуваат од другите нации (Tomescu Vasiciu, 17). Сепак, овој јазик никогаш не станал норвешки официјален јазик, по добивањето на независноста на земјата. Според Андерсон, Норвежаните долго време користеле ист пишуван јазик со Данците, со различен изговор, а национализмот се појавил со новата норвешка граматика, издадена во 1848 година, и речникот, објавен во 1850 година (Андерсон, 111). Но, дали Данците денес тврдат дека Норвежаните се Данци или, пак, дека норвешкиот е дијалект на данскиот јазик? Не.

Една друга скандинавска нација е интересен пример за нашата тема. Денес Финска е една од најбогатите и најразвиени европски држави. Никој не го спори финскиот национален идентитет, кој за разлика од многу идентитети се појавил релативно доцна. И тоа не било случајно. Кога ќе се види финската историја, станува јасно зошто финскиот идентитет се појавил подоцна во однос на денешните европски идентитети.

Финска, за разлика од другите скандинавски држави, во средниот век немала сопствена држава. Денешната територија на финската држава до почетокот на 19 век била дел од Шведска, а потоа станала дел од Русија каде што имала релативно голем степен на автономија. Сето тоа имало влијание врз појавата на финскиот национален идентитет. Имено, според Матвевскаја и Погодин, Финците себеси се дефинирале како малцинство (Matveevskaya, Pogodin, 100). Андерсон забележал, не без основа, дека разбудениот интерес за финскиот јазик и финското минато најпрвин бил изразен низ текстови напишани на латински и на шведски јазик кон кра-

јот на 18 век, а дури во 1820-тите години сè повеќе бил манифестиран на локалниот јазик (Андерсон, 111).

Според Хрох, бранот на националното движење кај Финците, во културолошка и јазична смисла, бил поврзан со Јохан Вилхелм Снелман (Хрох, 62). Тој посветувал големо внимание на јазичното прашање. Во едно свое писмо до Топелиус, тој забележал: „Доколку сите веќе бевме Швеѓани според јазикот, јас би бил радосен. Меѓутоа, бидејќи сега нашата вечна судбина е да живееме одвоено од Швеѓаните, нешто оригинално мора да биде развиено помеѓу нас самите – некој вид сопствена акција во светската историја, а тоа е цивилизацијата... Бидејќи сите од нас не се Швеѓани и не можеме да станеме Швеѓани ниту во современите услови, а уште помалку да станеме Французи – тогаш што останува? Ние мора да станеме Финци... Станувајќи Финци, ние мора да добиеме национален јазик, мал агол во светската историја, цивилизација...“ (Saukkonen, 3). Снелман јасно го поставил прашањето на јазикот како приоритет за создавањето на финската нација. Интересно е да се забележи дека признанието на овој фински интелектуалец, кој имал шведско потекло, за потребата од создавање на Финците денес воопшто не е спорно за никого. Тој е заслужен за издавањето на Актот од 1863 година на рускиот цар Александар II за воведување на финскиот јазик како службен јазик во рамките на локалната администрација, паралелно со шведскиот (Singelton, 77).

Еден друг фински интелектуалец Адолф Ивар Арвидсон се заложил за воспоставување на финската национална свест. Според многумина, тој имал изјавено: „Не сме повеќе Швеѓани, Руси не сакаме да станеме, затоа дозволете ни да бидеме Финци“ (Matveevskaya, Rogodin, 100). Сепак, постојат и мислења дека, всушност, ова не била негова изјава, туку зборови на Снелман како израз на почит кон делото и политичката активност на Арвидсон (ibidem). Нема да влегуваме во дискусија чија била оваа изјава, но може слободно да заклучиме дека овие зборови најдобро го објаснуваат и го потврдуваат правото на самоопределување на народите, нешто што во нашиот регион и денес е спорно. Зборовите на Снелман биле логични со оглед на финското минато, но и моментот во кој тој ја дал оваа изјава. Имено, по влегувањето на Финска како автономна провинција во рамките на Руското Царство, сè повеќе дошло до влијание на националистичките идеи од германските земји. Финците не сакале да бидат Руси, а и не можеле да се вратат под шведска културна доминација и така единствен начин да станат нација бил интегрирање на образованите луѓе и обичниот народ (Luutikainen, 7). Но, мора да се забележи дека поради традицијата најобразовани биле оние кои имале шведско потекло и го говореле шведскиот јазик.

Еден од највидните интелектуалци во 19 век во Финска кој многу придонел за финската култура бил Захаријас Топелиус. И тој, како и други истакнати фински преродбеници, творел на шведски јазик. Топелиус, во своите дела, посветувал големо внимание на финското минато (Hatavara, 80). Неговото творештво на шведски јазик не го намалува придонесот за финската историја, култура и за развојот на

финскиот идентитет. Тука треба да споменеме дека Топелиус ја предвидел надолната линија на употребата на шведскиот јазик во Финска.

Чешкиот славист Иван Доровски, познат по своите ставови за припадност на автори кон повеќе култури, забележал дека истакнатиот фински преродбеник Јохан Лудвиг Руненберг, автор на финската национална химна, е типичен пример на писател кој им припаѓа на две литератури – финската и шведската (Доровски, 88). Во своите дела тој пишувал за Финците, но го творел тоа на шведски јазик. Затоа некои автори, со право, сметале дека „бил прв шведски писател кој своето дело го поистоветил со судбината на финскиот народ“ (ibidem).

Хобсбаум, осврнувајќи се на дејствувањето на финските интелектуалци, забележал дека Финското литературно друштво, основано во 1831 година, било формирано од Швеѓани, а неговата документација била водена на шведски. Исто така, сите текстови на идеологот на финскиот културен национализам Снелман биле напишани на шведски (Хобсбаум, 150). Всушност, во Финска, членовите на интелегенцијата, која го користела шведскиот јазик, минале низ лингвистичка конверзија инспирирана од идеите на германскиот филозоф Хердер за значењето на јазикот во процесот на создавањето на нацијата (Kaljundi, Laanes, Pikkane, 29). Овој факт не го намалува значењето на финскиот културен национализам. Денес Швеѓаните не тврдат дека не постојат Финците, ниту, пак, дека финската историја, во суштина, е шведска, иако Финска била дел од Шведска и шведското влијание врз финската култура и традиција не може да се негира. Познато е дека во Финска во втората половина на 19 век постела одредена класна борба помеѓу пониските класи на Финци, претставени од оние кои се застапувале за единствена нација со финскиот како нејзин јазик, и погорните класи, кои биле дел од шведското малцинство, претставувани од оние кои сметале дека во земјата имало две нации, па според тоа и два јазика (Хобсбаум, 154). Денес, на Аландските Острови, кои се дел од Финска, шведскиот е службен јазик.

Естонија, исто така, има интересен пат кон создавање на националниот идентитет, кој денес не е спорен за никого. Хобсбаум, кога се во прашање Естонците, забележал дека естонските селани не пројавувале интерес дека се гледале како етничко-лингвистичка група. Според него, самиот збор Естонец влегол во употреба во шеесеттите години на 19 век (Хобсбаум, 72). Пред тоа тие себеси се нарекувале маарахви, што значело „полски луѓе“. Нешто слично како и во османлиска Македонија, но и во другите делови на Балканот, каде што националната свест не била развиена, и многу често жителите се сметале за „наши“, за „тукашни“ итн. Хобсбаум забележал дека зборот Сакс во Естонија значел име за господар, а самиот збор Германец имал второстепено значење (ibidem). Појавата на естонскиот национализам, но и на идентитетот бил блиско поврзан со балтичката германска културна историја, иако влијанието на германската висока класа во Естонија било силно критикувано од истите кругови (Kaljundi, Laanes, Pikkane, 29). Тука треба да го споменеме големото влијание на т.н. естофили, кои главно биле балтички Германци родени во Естонија. Тука треба да ги споменеме Јохан Хенрих Росенплантер, Кристијан Јаак

Петерсон, Ото Вилхелм Масинг, Арнолд Фридрих Јохан Кнупфер, Јохан Фридрих Хелер и др. (Egelt, 380). Росенплантер основал едно списание за проучување на естонскиот јазик. Балтичките Германци имале голем удел во основањето на Естонското учено здружение (*ibidem*). Но, како што претходно забележавме, според Хобсбаум нивниот ангажман во националната преродба на Естонците не значело дека Естонците нема да се борат против германското културно влијание во нивната земја.

На крајот, може слободно да заклучиме дека процесот на настанување на нациите бил комплексен и различен во разни делови на светот. Но, исто така, може да забележиме многу сличности, особено кога е во прашање настанувањето на помалите нации. Улогата на другите во нивната преродба е голема, понекогаш, каков што е случајот со Финците и Естонците, можеби бил и решавачки. Заедничката историја и припадноста на некои интелектуалци на повеќе народи не е случај само на Балканот, туку е забележан и во Централна и во Источна Европа. Разлика, сепак, постои. На Балканот заедничкото минато се прифаќа со страв или, пак, е основа за негирање на правото на постоење и на сопствено минато. Припадноста на некои автори на два или повеќе народи не е само балканска појава, но само во нашиот регион предизвикува проблеми и обвинувања за крадење на историското и културното наследство. Погледот и истражувањето кон појавата и развојот на другите помали нации ни покажуваат дека нашиот балкански, и посебно македонски, случај не е единствен. Поуките се големи.

Литература

- Андерсон, Бенедик. (1998). *Замислени заедници*. Скопје: Култура.
- Bakke, Elisabeth. (1999). *Doomed or failure? The Czechoslovak nation project and the Slovak autonomist reaction 1918-38*. PhD Dissertation, Department of Political Science, Faculty of Social Sciences, University of Oslo.
- Доровски, Иван. (1992). *Сѹдбини за балканскиот литературен процес во XIX и XX век*. Скопје: МАНУ.
- Erelt, Mati. (2003). *Estonian language*. Tallinn: Estonian Academy Publishers.
- Kaljundi Linda, Laanes Eneken, Pikkanen Iloa. (2015). Historical fiction, cultural memory and nation building in Finland and Estonia. in: Linda Kaljundi, Eneken Laanes, Iloa Pikkanen (ed.). *Novels, histories, novel nations. Historical fiction and cultural memory In Finland and Estonia*. Studia Fennica, Historia, Helsinki.
- Go Koshino. (2016). Sharing writers for a small nations: Belarusian – Jewish – Russian writer Grigory Reles. *Slavic Eurasian studies*, 30.
- Lyytikäinen, Pirjo. (ed.). (2003). *Changing scenes. Encounters between European and Finnish fin de siècle*. Finnish Literature Society, Helsinki.
- Matveevskaya, A.S., Pogodin S.N. (2016). Establishment of Finnish identity. *Вестник СПбГУ*, сер. 17, в. 3.
- Maxwell, Akexander. (2006). “Hey Slovaks, where is my home?” Slovak lyrics for non – Slovak national songs. *Philologica Jassyensia*, an. II, n. 1.
- Merkys, Vytautas. (2000). Vincas Kudirka’s concept of Lithuania. *Lithuanian Historical studies*, 5.
- Singelton, Fred. (2003). *A short history of Finland*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Saukkonen, Pasi. (2012). *The Finnish paradox: Language and politics in Finland*, RECODE working papers series, n. 5.
- Tomescu Baciu, Sanda. Norwegian distinctiveness. A cultural construction. *Studia UBB Philologia*, LVII/2, 2012
- Хобсбаум, Ерик. (1998). *Нациите и национализмот до 1780*. Скопје: Култура.
- Хрох, Мирослав. (2014). *Опшествени предуслови за национална преродба во Европа. Компаративна анализа на опшествениот состав на европските групи кај помалите народи*. Скопје: Арс студио.